

Кельбя С. Г.,кандидатка юридичних наук, доцентка,
деканеса юридичного факультету
Буковинського університету**ОСНОВИ ПРАВОВЛАДДЯ У НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ ЦИЦЕРОНА**

Анотація. У статті аналізується позиція Цицерона стосовно держави як надбання народу, і де народ об'єднаний не лише фізично, але й угодою про право та спільні інтереси. Об'єднання людей походить від природної потреби людей жити разом, оскільки людина уникає самотності і прагне спілкування. При цьому він підкреслював, що народ – це не просто зібрання людей, а спільнота, об'єднана справедливостю та спільними інтересами, керована спільним законом і благом. Розглядаються погляди Цицерона стосовно аналізу трьох форм правління: царська влада, влада оптиматів та демократія з його подальшим висновком про те, що кожен вид держави має свої недоліки і тому неможливо визначити найкращий. У царській владі інші люди відсторонені від прийняття рішень, які залежать виключно від волі правителя. Водночас мислителем обговорювалася тема негативного впливу правління оптиматів на народ через позбавлення його влади та участі в управлінні державою. Показано думку Цицерона про те, що держава, у такому випадку, не може вважатися правильною державою, і влада оптиматів не відповідає інтересам народу або загальному правопорядку. В умовах демократії, Цицерон підкреслював несправедливість рівності, оскільки відсутні сходинки у соціальному статусі. Акцентується, що мислитель ставив у пріоритет сучасну йому римську державу як четвертий тип державного устрою, що об'єднує переваги трьох інших типів. Цей новий тип він трактував як найбільш схвальний через збалансоване поєднання різних елементів та дотримання справедливої міри. Зазначається, що найбільшою проблемою у будь-якій формі влади Цицерон вважав тиранію. Тирана він характеризував як особу, яка прагне влади і пригнічує народ. Аналізується позиція Цицерона стосовно того, що розум, розсудливість, мислення та розважливність – це вищі якості, які панують над усім. Він вважав, що природа світу визначена розумом, а божественний розум керує як богами, так і людьми, закликаючи до добра і уникання зла. Відображено уявлення Цицерона про те, що право визначається природою, а не людьми через рішення чи суди. Закон не може порушувати природний порядок або визначати добро із зла. Цицерон відзначав різницю між небесним законом, що ґрунтується на божественному розумі, і приписами, створеними людиною, які не спроможні скеровувати людей до чесних вчинків. Закон має спрямовувати до блага громадян та держави, підтримувати спокій і щастя людей.

Ключові слова: держава, закон, правовладдя, справедливість, Цицерон.

Kelbia S. H. Fundamentals of the rule of law in the scientific work of Cicero

Abstract. The article studies Cicero's position on the state as the property of the people, and where the people are united not only physically, but also by an agreement on law and common interests. The unification of people comes from the natural need of people to live together, as people avoid loneliness and seek communication. At the same time, he emphasized that a nation is not just a collection of people, but a community united by justice and common interests, governed by a common law and good. The article examines Cicero's views on the analysis of three forms of government: royalty, government of the optimists and democracy, with his subsequent conclusion that each type of state has its own shortcomings and therefore it is impossible to determine the best. In tsarist power, other people are excluded from making decisions that depend solely on the will of the ruler. At the same time, the thinker reflects on the negative impact of the rule of optimists on the people by depriving them of power and participation in the governance of the state. The author shows Cicero's opinion that the state in this case cannot be considered a proper state, and the rule of optimists does not meet either the interests of the people or the general principle of the rule of law. In a democracy, Cicero emphasizes the injustice of equality, since there are no steps in social status. It is emphasized that the thinker gives priority to the modern Roman state as the fourth type of state system, which combines the advantages of the other three types. He considers this new type to be the most favorable due to the balanced combination of various elements and the observance of a fair measure. It is noted that Cicero identifies tyranny as the greatest problem in any form of government. He characterizes a tyrant as a person who seeks power and

oppresses the people. The author analyzes Cicero's position that reason, prudence, thinking and prudence are the highest qualities that dominate everything. He believed that the nature of the world is determined by reason, and the divine mind governs both gods and people, calling for good and avoiding evil. Cicero's idea that law is determined by nature, not by people through decisions or courts, is reflected. The law cannot violate the natural order or determine good from evil. Cicero noted the difference between the heavenly law, based on divine reason, and human-made regulations that are not capable of guiding people to do what is right. The law should aim at the good of citizens and the state, and maintain the peace and happiness of people.

Key words: *state, law, rule of law, justice, Cicero.*

Постановка проблеми. Ідея правовладдя сягає корінням далеко у глибину століть. В умовах сьогодення точно з'ясувати де і коли саме ці ідеї сформувалися досить складно. Вважається, що зародження ідеї верховенства права розпочалося у Стародавній Європі, зокрема, у Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Саме в античності зародилися фундаментальні ідеї верховенства права, які згодом стали доктриною правової держави. В цей час сформувалася ідея про те, що право не є чимось штучним, запровадженим волею людей, а випливає з самої людської природи. Одним з найвідоміших мислителів і філософів того часу, який торкався основних принципів верховенства права, був Цицерон. Мислитель запропонував низку нових, цілком оригінальних ідей про державу, право і справедливість, без яких неможливо повною мірою усвідомити феномен правовладдя.

Мета дослідження. Метою цієї статті є аналіз основ правовладдя у науковій творчості Цицерона.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана проблематика ставала об'єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, серед яких: С. Головатий, М. Кравчук, А. Матевосян, С. Меленко, С. Погребняк, О. Суліменко, Л. Шевченко, Н. Шелевер та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики постійно зростає, а тому постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Наукова творчість видатного політика та філософа Стародавнього Риму Марка Тулія Цицерона (3 січня 106 до н. е. – 7 грудня 43 до н. е.) є надзвичайно багатогранна. Вона охоплює низку таких важливих питань, як держава, право, закон, добро, справедливість тощо.

Одним із найважливіших понять, котре викликало неабияке наукове зацікавлення

Цицерона були держава та її сутність. Так, державу Цицерон вважав надбанням народу, власністю народу [7, с. 48]. Водночас важливо зауважити, що народ у розумінні мислителя, – це не просто сукупність людей, які якимось чином об'єдналися разом. Це сукупність багатьох людей, які пов'язані угодою з питань права та спільними інтересами.

Аналізуючи причини виникнення держави він стверджував, що першою причиною такого об'єднання людей є не слабкість людей, не страх перед дикими звірами, а, перш за все, сама людська природа. Ця підстава, на його думку, полягає у вродженій потребі жити разом, адже людина не схильна до усамітненого існування і самотнього блукання, бо людська природа уникає самотності і прагне спілкування та об'єднання [7, с. 48]. Як зауважив з цього приводу вчений С. Головатий, «головним чинником, який «єднає зібрання багатьох», тобто творить «народ», у Цицерона все-таки виступає згода» [1, с. 90]. Цицерон робить особливий акцент на тому, що народ – це не просто сукупність людей, а група людей, об'єднаних угодою про справедливість і спільні інтереси [9, с. 37]. Водночас він пояснює, що народ – це зібрання багатьох, об'єднаних спільним законом і спільним благом. Дослідник М. Кравчук відзначає, що «Цицерон показав державу як правову форму організації загальної справи. Він визначав державу як загальний правопорядок. Захист свободи громадянина, його прав як складової правопорядку та всієї державності – це не приватна, а загальна справа держави. Тому можна стверджувати, що Цицерон стояв біля витоків поняття правової держави» [2, с. 43].

Аналізуючи форми правління Цицерон особливу увагу звертав на якісний зміст держави, залежність від того, який темперамент і воля тих, хто здійснює керівництво, а також кому довірено здійснювати владу – людині, кільком обраним чи всім громадянам. Цице-

рон виділив наступні три форми правління: перша, коли вища влада знаходиться в руках людини, яку називають царем, – це реальна влада; друга: коли влада знаходиться в руках виборців, а громадянська спільнота контролюється волею оптиматів, це влада оптиматів; третя, коли все в руках народу, це влада народу, тобто демократія [1, с. 91].

Цицерон у своїх міркуваннях дійшов висновку, що кожен з трьох типів держави недосконалий і жоден з них не може бути найкращим [7, с. 51]. Кожен з них прийнятний тільки за існування зв'язку, який би міцно об'єднав людей, тобто договір щодо права і спільних інтересів. Цицерон виводить свій принциповий висновок про недосконалість кожного з цих типів державного устрою зазначаючи вади, властиві кожному з них.

Так, за царської влади всі інші люди повністю відсторонені від загального законодавства і прийняття рішень. Прийняття рішення залежить від волі і бажань окремої людини. У такій державі доволі чітко буде проявлятися переважаюча могутність царя. При цьому, навіть, якщо один з царів вирішив наділити народ певною владою, все одно, як зауважив Цицерон, воля народу буде крихкою, тому що в такому стані воля народу залежить від волі однієї людини. У такому типі держави цар перетворювався на правителя, і в результаті відсутності однієї людини такий же державний лад з блага ставав негативом.

В умовах влади оптиматів ситуація трактувалася мислителем також несприятливою для населення, оскільки це означає позбавлення народу можливості участі в управлінні. За таких обставин багатство небагатьох керує державою, а найбагатші вважаються найкращими, що за висновками Цицерона – найнегідніша форма управління [1, с. 93-94].

Цицерон висловлював погляди щодо даного типу правління, який порівнював з царською владою, де багатство та вплив призводять до безчестя. Він стверджував, що справжні лідери держави повинні керуватись доблестю та дбати про добробут народу, а не мати прихильність до багатства чи знатності. Цицерон застерігав щодо можливого перетворення найкращих правителів у тиранів,

що може привести до тиранії над народом. Таким чином, він розглядав даний вид правління як варіант тиранії, що виникає зі специфіки правління оптиматів [7, с. 65].

Його остаточний висновок щодо цієї другої форми правління полягає в тому, що держава, яка повністю перебуває в руках кліки, не може по праву називатися державою. Тобто, як і в попередньому випадку з царською владою, Цицерон доходить висновку, що влада оптиматів не може бути тим, що він вважає справою народу або загальним правопорядком [7, с. 50].

В умовах народовладдя, коли все відбувається за волею народу, яким би справедливим і поміркованим це правління не було, Цицерон висловлює застереження, що сама ця рівність все одно несправедлива, оскільки не має щаблів у соціальному статусі. Показовим у цьому плані є його критична оцінка досвіду афінян, які здійснювали всі справи на основі рішень народу, тобто на основі суверенітету афінського народу. Він вказував на вади даного підходу, що не тільки не дозволили йому зберегти свої специфіки, але й на практиці показали, що такий суверенітет народу виявився згубним, оскільки перетворився на свавілля натовпу [7, с. 51].

Цицерон показав, що кожен з трьох типів державної системи має різні негативні моменти [6, с. 450], він стверджував, що немає такого виду устрою, який був би досконалим. У цьому зв'язку найбільшою проблемою Цицерон вважав тиранію, яка, згідно з його поглядами, може мати місце в будь-якій державі, чи то царська влада, чи влада оптиматів, чи народна влада. Цицерон назвав тирана людиною, яка прагне влади і виняткової імперії, а також править народом і пригнічує його. Тирана Цицерон називає найогиднішою, найбезглуздішою і найненависнішою для богів і людей істотою, яку можна собі уявити. Хоча зовні тиран – людина, але, на думку Цицерона, ця людина по лютості свого характеру переважає над найгіршими тваринами [1, с. 94-95].

Дослідивши недоліки, властиві всім трьом викладеним вище видам державного устрою, і піддавши критиці тиранію у всіх її можливих проявах, Цицерон поставив за мету з'ясувати,

яка ж державна система вважається найкращою. При цьому мислитель говорив про свою рідну державу як характерний взірець, та визначав її як найкращу державну систему. Відтак він був глибоко переконаний, що жодна із держав ні в своїх основах, ні в розподілі влади, ні у внутрішньому житті не може зрівнятися з тою, що залишили батьки, отримавши її від предків [1, с. 95-96].

Таким чином, мислитель характеризує четвертий тип державної системи, який він ставить над кожним із трьох окремо взятих зазначених вище типів, і який заслуговує найбільшого схвалення. Це пояснювалось тим, що він утворений рівномірним поєднанням трьох раніше проаналізованих видів, і який є таким, що взаємопоєднується ними усіма [6, с. 451]. Головне в баченні Цицероном єдиного поєднання елементів трьох типів державного устрою – царського, влади оптиматів і народного – дотримуватися справедливої міри [7, с. 51-52].

Виходячи з цього, Цицерон дійшов висновку, що в державних справах сама природа речей часто переважає над розумом, і це якраз той випадок, коли наявне розумне поєднання трьох типів державного ладу. Водночас Цицерон запропонував в пошуках кращої системи використовувати той взірець, котрий даний природою [1, с. 97]. У цьому зв'язку він націлював на пошук розумної людини, адже саме розум і мудрість, на думку Цицерона, слід визнати за такі якості, які мають бути притаманні усьому, що вважається найкращим [8, с. 10]. Саме ці якості забезпечують загальну послідовність, нерозривне переплетення і гармонію, які переважають між речами.

Отже, розум, розсудливість, мислення, розважливість, на переконання філософа, є тим, що панує серед речей, тобто є найвищим з усього. Саме завдяки цим категоріям немає місця випадковості, хаосу, помилки, блуканню; а навпаки, в ньому правда, абсолютний лад, поміркованість й постійність. Весь світ, в баченні Цицерона, являє собою єдність богів і людей. До людей розсудливість і розум переходили від богів. Але і боги, і люди мають однаковий розум, однакову сутність, однаковий закон, який наказує робити

добро і відвернути зло. Таким чином мислитель поступово наблизився до свого головного висновку про те, що все контролюється божественним розумом. У розумінні мислителя це означало, що розумна природа керує світом [1, с. 97-98].

Як можемо простежити, згідно з Цицероном, світом керує те, що тотожне: божественний розум, розумна природа, закон. Їхнє правління повинно бути максимально направлене на здійснення добра й запобігання злу. Цицерон звеличив, що в цих речах немає нічого, у чому не проявився б розум мислячої природи. Визнаючи досконалість світу в усіх відношеннях, Цицерон водночас стверджував, що людина, народжена для споглядання світу, відповідно до цього має міркувати і діяти, проте вона аж ніяк не недосконала. Водночас він зауважив, що людина – це лише частина досконалості. Мислитель також визнавав, що, на відміну від тварин, людина наділена природою розумом, і цей розум контролює її духовні прагнення, то даючи їй свободу, то стримуючи її. З-поміж усіх істот різної природи тільки людина здатна мислити. Всі інші позбавлені цієї здатності [1, с. 98-99].

Мислитель переконував, що як і в людині, так і в небі, і на землі немає нічого більш божественного, ніж розум. І лише тоді, коли цей розум досягає зрілості і досконалості, його по праву можна називати мудрістю. Якщо ж люди від природи народжуються добрими і мудрими і мають вроджений вірний і постійний розум, такий розум слід вважати надлюдським і частиною Бога, тобто частиною світу. Це дало Цицерону підстави стверджувати, що світ обов'язково повинен бути наділеним абсолютним і досконалим розумом [4, с. 276].

На переконання філософа, немає нічого кращого, ніж розум. Розум притаманний як людині, так і божеству. Вихідний зв'язок, який існує між людиною і божеством, на думку Цицерона, полягає саме в розумі [4, с. 276]. Якщо і для людини, і для божества є розум, то цей розум, на думку Цицерона, має правильно мислити. Так як розум є законом, в такому випадку люди тісно зв'язані з богами. Такий підхід дає можливість Цицерону встановити, що серед тих, хто має єдність у вигляді закону існує єдність у вигляді права [8, с. 10].

Позиція доктрини Цицерона стосовно права полягає в тому, що право – це те, що встановлює природа, а не те, що людина вирішила [1, с. 102]. На його думку, якби права встановлювалися рішеннями народів, командуванням правителів, судами трибуналів і ці права могли затверджуватися голосуванням або рішенням натовпу, то було б право грабувати, право на вчинення подружньої невірності, право подавати підроблені заповіти тощо. Він стверджував, що встановлений людьми закон не може порушувати порядок природи, не може створювати закон на основі незаконності, не може створювати добро від зла [7, с. 53-54]. Тільки на основі закону, який служить критерієм, даним природою, можна відрізнити хороший закон від нерозумного закону.

Цицерон стверджував, що різні закони, які, відповідно до обставин, були розроблені для народів, можна назвати законами у формі поступки, а не тому, що вони такі є насправді. У реальності можна назвати законом тільки те, що створено на благо громадян, цілісності держави, спокійного і щасливого життя людей. І, якщо народ склав і прийняв постанови, які є катастрофічними і несправедливими для народів, то цим він порушив свої заяви та обіцянки [1, с. 103]. З такими постановами люди не можуть повною мірою забезпечити збереження законів. На підтвердження цієї думки Цицерон обґрунтовував, що вже інтерпретуючи саму назву «закон», можна зрозуміти, що вона також містить сенс вибору, істинний і справедливий принцип. Численні шкідливі і згубні постанови, які встановлені народом, на думку Цицерона, не заслуговують на назву закону. Він вважав, що народ не може називати законом згубні рішення, тільки тому, що люди його прийняли, за аналогією з тим, як не можна по праву називати приписами лікарів ті смертні засоби, які під маскою порятунку призначають неосвічені і недосвідчені люди [1, с. 103-104].

Характерно, що у вченні Цицерона чітко простежується ідея про те, що прийнятий людьми закон можна назвати тільки в тому випадку, коли він вважається справедливим, що відповідає сутності природи загалом

і людській природі зокрема [3, с. 12]. Відповідність або невідповідність людських законів природі є в головним критерієм справедливості або несправедливості тих норм, які запроваджуються самою людиною. Отож, як зауважив С. Головатий, «це стало одним із наріжних каменів усього вчення Цицерона про природне право» [1, с. 104].

На думку Цицерона, зміст і суть закону загалом – це те, чим відбиваються права, і саме з закону в цьому сенсі повинні виходити правила життя. Також, за прикладом своєї держави, Цицерон говорив про право у сенсі ступеня влади при здійсненні владних повноважень. У розумінні мислителя ніщо настільки точно не відповідає закону і природному порядку як імперії, без яких не може триматися ні будівля, ні об'єднання громадян, ні народ, ні людство в цілому, ні вся природа, ні сам всесвіт. В імперії, як набір повноважень того, хто наділений владою, Цицерон побачив необхідність міри. Він зазначив, що саме імперія буде відповідати справедливому і природному порядку [5, с. 4]. На його переконання це зумовлено тим, що той, хто командує розумно рано чи пізно повинен буде підкорятися; і той, хто слухається і підкоряється, гідний рано чи пізно наказувати. Тому, як вважав мислитель, необхідно, щоб підлеглий сподівався, що в підсумку він буде командувати, а повелитель усвідомлював, що незабаром йому доведеться підкорятися [1, с. 105-106].

Таким чином, йшлося про обмежений характер влади чиновника. На той час в Римі влада консула обмежувалася тим, що інші магістрати повинні були підкорятися йому, за винятком трибуна. Як визнав Цицерон, це, по суті, обмежувало права консула, оскільки з'явилася людина, на яку його влада не поширювалася. Цицерон простежив, так як права консулів здавалися образливими для народу і приховували насильство, то стосовно них було запроваджено мудре і помірне обмеження [1, с. 106]. Крім зазначеного, примітно й те, що Цицерон сформулював такий принцип права, згідно з яким все повинно підпадати під дію закону, оскільки, на його думку, суть закону полягає в тому, що він прийнятий і встановлений для всіх.

Одним з найважливіших принципів Цицерона в доктрині права є твердження мислителя про те, що в основу покладено властиву природі справедливість [9, с. 37]. Він вважав, що людина, яка не знає божественного права, може сприймати закони свого племені як істинне право, причому закони, які прийняті поза справедливістю, істинним правом не можуть бути [1, с. 106].

Мислитель відзначав, що не все, що зазначено в указах і законах народів, є правильним (особливо, коли йдеться про постанови і закони видані тиранами) і що існує тільки один закон, що зобов'язує людську спільноту і встановлений законом, і цей закон походить від природи [3, с. 12]. Його аргументація полягала в тому, що коли справедливість не

походить від природи, вона взагалі не існує. Якщо справедливість не прийде від природи, то складно відшукати чесну людину. Таким чином він заклав основи своєї відомої доктрини про справедливість.

Висновки. Наукова творчість видатного політика та філософа Стародавнього Риму Марка Тулія Цицерона є надзвичайно багатогранна. Вона охоплює низку таких важливих питань, як держава, право, закон, добро, справедливість тощо. Ретельне дослідження мислителем сутності зазначених категорій дало можливість напрацювати ряд нових і оригінальних підходів щодо їх сприйняття, посприяло більш глибокому осягненню сутності правовладдя в сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Головатий С. П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 1: Від ідеї – до доктрини. К. : Фенікс, 2006. XXXII, 623 с.
2. Кравчук М. Ідеї правової держави в історико-правовій ретроспективі. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1. С. 41-46.
3. Матевосян А. А. Поняття принципу верховенства права на доктринальному рівні. *ScienceRise. Juridical Science*. 2019. № 4. С. 10-15.
4. Меленко С. Г. Марк Тулій Цицерон: феноменологія поглядів на право та закон. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 275-278.
5. Погребняк С. П. Історичні витоки верховенства права. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Х.: Право, 2008. Вип. 15. С. 3-13.
6. Суліменко О. Марк Тулій Цицерон: деякі штрихи до поняття держави. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2024. Вип. 52. С. 445-452.
7. Цицерон М. Т. Про державу. Про закони. Про природу богів / Переклад з латин. В. Литвинов. К. Основи, 1998. 476 с.
8. Шевченко Л. А. Принцип верховенства права: історія становлення. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. «Право». 2020. Вип. 32. С. 7-13.
9. Шелевер Н. В. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 4. Т. 2. С. 33-39.